

संज्ञाप्रकरणम्-२

प्रस्तावना

पूर्वस्मिन् पाठे वर्णाः, तेषाम् भेदाः, भेदानां नामानि, वर्णोच्चारणप्रक्रिया, स्वराणां बहुविधप्रकाराः इति आलोचितम्। आभ्यन्तरप्रयत्नः बाह्ययत्नः इत्यपि आलोचितम्। सवर्णसंज्ञां कृत्वा कः वर्णः कदा स्वसवर्णस्य संज्ञा भवतीति अपि पूर्वपाठे एव आलोचितम्। अनेन शब्दस्य यः मूलघटकः स वर्णः, तस्य व्याकरणोपयोगितया विवरणं सम्पन्नम्।

अस्मिन् पाठे समेषां वर्णानाम् उच्चारणस्थानि आभ्यन्तरप्रयत्नाः बाह्ययत्नाः च आलोचयिष्यन्ते। एतेषाम् उपयोगेन एकस्य वर्णस्य अपरः वर्णः सवर्णः कथं भवतीत्यपि द्रष्टव्यमस्ति। तत्रैव एकः सवर्णः अपरस्य सवर्णस्य ग्रहणं कदा करोतीति मुख्यविषयः। तपरकरणस्य अर्थः तात्पर्यं च इत्यपरः विषयः अग्रे वर्तते। किञ्च व्याकरणे कथम् शब्दमादाय कार्यं भवतीति व्याकरणस्य वैशिष्ट्यमपि अत्रैवाग्रे अस्ति। बहुषु सूत्रेषु तदन्तविधिः तदादिविधिश्च भवतः। अतः स विषयः आलोच्यः अस्ति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- वर्णोच्चारणस्य प्रक्रियां ज्ञास्यति।
- वर्णानाम् उच्चारणस्थानि आभ्यन्तरप्रयत्नान् बाह्ययत्नान् च ज्ञास्यति।
- कः अनुस्वारः, क उपध्मानीयः, कः जिह्वामूलीयः इत्यादिकं ज्ञास्यति।
- अनिष्टस्य सावर्ण्यस्य वारणे समर्थो भविष्यति।
- ग्रहणकशास्त्रं ज्ञास्यति।
- एकः सवर्णः अपरस्य सवर्णस्य ग्रहणं कदा करोतीति ज्ञास्यति।
- तपरकरणे समर्थो भविष्यति।
- व्याकरणशास्त्रे शब्दस्य संस्कारः भवति न तु अर्थस्य इति विषये पाणिनिसूत्रं पठिष्यति।
- तदन्तविधिं तदादिविधिं च कर्तुं समर्थो भविष्यति।

[३.१] तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्॥ (१.१.९)

सूत्रार्थः - यस्य वर्णस्य येन वर्णेन तुल्यम् उच्चारणस्थानम् किञ्च तुल्यः आभ्यन्तरप्रयत्नः भवति तौ मिथः सवर्णौ। एकः वर्णः अपरस्य वर्णस्य सवर्णसंज्ञकः भवतीत्यर्थः।

सूत्रव्याख्या - इदं सज्ञासूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयम् अस्ति। तुल्यास्यप्रयत्नम् इति प्रथमान्तम् पदम्। सवर्णम् इति प्रथमान्तम् संज्ञापदम्। तुल्यशब्दस्य सदृशः इति अर्थः। आस्य इत्यस्य मुखम् इति अर्थः। किन्तु अस्मिन् सूत्रे अर्थः भवति - आस्ये मुखे भवम् आस्यम् इति। मुखे विद्यमानम् इत्यर्थः। मुखे तालु दन्ताः मूर्धा ओष्ठौ कण्ठः चेति पञ्च स्थानानि विद्यन्ते। अतः प्रकरणोपयोगितया आस्यशब्दस्य तात्वादिस्थानम् अर्थः। प्रकृष्टः यत्नः प्रयत्नः इति प्रादितत्पुरुषसमासः। आस्यं च प्रयत्नः च आस्यप्रयत्नौ इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। तुल्यौ आस्यप्रयत्नौ यस्य वर्णजालस्य तत् तुल्यास्यप्रयत्नम् इति बहुव्रीहिसमासः। यस्य वर्णस्य येन अपरेण वर्णेन तुल्यम् सदृशम् उच्चारणस्थानम् अपिच तुल्यः आभ्यन्तरप्रयत्नः भवति स वर्णः तस्य अपरस्य सवर्णसंज्ञकः भवति।

[व्युत्पत्तिः - कस्यापि शब्दस्य अर्थः प्रकटनीयः चेत् एते प्रकाराः अवलम्ब्यन्ते - तुल्यशब्दस्य सदृशः इति अर्थः।

'तुल्यः सदृशः' इति।

'तुल्यशब्दः सदृशपर्यायः' इति।

'तुल्य इत्यक्ते सदृश इत्यर्थः' इति।

एतेषां समेषां वाक्यानाम् अर्थः समानः एव। परन्तु यदा 'प्रचयः एकश्रुतिः' इति उच्यते तदा तस्य अर्थः कः इति झटिति न स्फुरति प्रारम्भिकावस्थायाम् छात्राणाम्। परन्तु तत्र अर्थः कर्तव्यः - प्रचयः एव एकश्रुतिः इति कथ्यते। अपरमुदाहरणम् - 'विसर्जनीयः विसर्गः' इत्यस्य अर्थः - विसर्जनीयः इत्यस्य पर्यायशब्दः विसर्गः इति। अथवा विसर्जनीयः एव विसर्गः इति कथ्यते।

एवम् प्रकाराः तत्र तत्र बोद्धव्याः।]

स्थानानि

अत्र प्रश्नः भवति यत् कस्य वर्णस्य किम् उच्चारणस्थानम् इति। तदेवात्रालोच्यते। अधः शिक्षाग्रन्थस्थानि कानिचन वचनानि तदर्थम् उपस्थाप्यन्ते।

१) अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। २) इच्युशानां तालु। ३) ऋदुरषाणां मूर्धा। ४) लृतुलसानां दन्ताः। ५) उपपुध्मानीयानामोष्ठौ। ६) अमङ्गणानां नासिका च। ७) एदैतोः कण्ठतालु। ८) ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। ९) वकारस्य दन्तोष्ठम्। १०) जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। ११) नासिकानुस्वारस्य।

अर्थः -

१) अ कु (कवर्गः - क ख ग घ ङ) ह विसर्जनीयः इति एषाम् उच्चारणस्थानम् अस्ति कण्ठः। कण्ठदेशस्य आकुञ्चनम् कृत्वा वायोः रोधं कृत्वा एते वर्णाः उच्चार्यन्ते। अत्र अ इत्यनेन तस्य १८ भेदाः बोद्ध्याः।

२) इ चु (चवर्गः - च छ ज झ ञ) य श इति एषाम् उच्चारणस्थानम् भवति तालु। अत्र इ इत्यनेन तस्य १८ भेदाः बोद्ध्याः।

३) ऋ टु (टवर्गः - ट ठ ड ढ ण) र ष इति एषाम् उच्चारणस्थानम् भवति मूर्धा। अत्र ऋ इत्यनेन तस्य १८ भेदाः बोद्ध्याः।

४) लृ तु (तवर्गः - त थ द ध न) ल स इति एषाम् उच्चारणस्थानम् भवति दन्ताः। अत्र दन्ताः इत्यस्य दन्तमूलम् इति अर्थः ग्राह्यः। अत्र लृ इत्यनेन तस्य १२ भेदाः बोद्ध्याः।

५) उ पु (पवर्गः - प फ ब भ म) उपध्मानीयः इति एषाम् उच्चारणस्थानम् भवति ओष्ठौ। अत्र उ इत्यनेन तस्य १८ भेदाः बोद्ध्याः।

६) ञ म ङ ण न इति एषाम् उच्चारणस्थानम् भवति नासिका अपि। अर्थात् ञकारस्य तु उच्चारणस्थानं तालु इति उक्तमेव। परन्तु न केवलं तालु इति अपितु नासिका अपि। अतः ञकारस्य उच्चारणस्थानम् तालु नासिका च। मकारस्य उच्चारणस्थानम् ओष्ठौ नासिका च। ङकारस्य उच्चारणस्थानम् कण्ठः नासिका च। णकारस्य उच्चारणस्थानम् मूर्धा नासिका च। नकारस्य उच्चारणस्थानम् दन्ताः नासिका च।

७) ए ऐ इति इति अनयोः उच्चारणस्थानम् भवति कण्ठतालु। अत्र ए ऐ इत्याभ्यां तयोः प्रत्येकं १२ भेदाः बोद्ध्याः।

८) ओ औ इति अनयोः उच्चारणस्थानम् भवति कण्ठोष्ठम्। अत्र ओ औ इत्याभ्यां तयोः प्रत्येकं १२ भेदाः बोद्ध्याः।

९) व इत्यस्य उच्चारणस्थानम् भवति दन्तोष्ठम्।

१०) जिह्वामूलीयस्य उच्चारणस्थानं भवति जिह्वामूलम्।

११) अनुस्वारस्य उच्चारणस्थानं भवति नासिका।

उपरि प्रयुक्तानां केषाञ्चित् शब्दानाम् अर्थाः -

विसर्जनीयः - विसर्जनीयशब्दः विसर्गपर्यायः। विसर्गस्य प्रकटनाय स्वरवर्णात् परम् 'ः' इत्थम् बिन्दुद्वयम् दीयते लेखनकाले। विसर्गः स्वरात् परमेव भवति। पूर्वस्वरस्य प्रभावः विसर्गस्य उच्चारणे भवति। तदत्र प्रदर्श्यते।

क्रमः	स्थितिः	उच्चारणम्
१	अः / रामः	प्रायः ह इव
२	आः / रामाः	प्रायः हा इव
३	इः / हरिः	प्रायः हि इव
४	उः / भानुः	प्रायः हु इव
५	एः / हरेः	प्रायः हे इव
६	ऐः / देवैः	प्रायः हि इव
७	ओः / भानोः	प्रायः हो इव
८	औः / गौः	प्रायः हु इव

उपध्मानीयः - पकारात् पूर्वं फकारात् पूर्वं वा यदि विसर्गः अस्ति तर्हि तस्य स्थाने अर्धविसर्गसदृशः लिख्यते उच्चार्यते च। तदा तस्य नाम उपध्मानीयः भवति। उदा. - रामः पश्यति - रामपपश्यति। वृक्षः फलति - वृक्षपफलति। अत्र ५ इति उपध्मानीयः।

जिह्वामूलीयः - ककारात् पूर्वं खकारात् पूर्वं वा यदि विसर्गः अस्ति तर्हि तस्य स्थाने अर्धविसर्गसदृशः लिख्यते उच्चार्यते च। तदा तस्य नाम जिह्वामूलीयः भवति। उदा. - रामः कथयति - रामपकथयति। रामः खादति - रामपखादति। अत्र ५ इति जिह्वामूलीयः।

अनुस्वारः - स्वरात् परं व्यञ्जने परे सति स्वरे बिन्दुः यदि लिखितः स्यात् सः अनुस्वारः कथ्यते। उदा. - रामं पश्यति। अत्र मकारोत्तराकारात् परः विद्यमानः बिन्दुः अनुस्वारः अस्ति।

प्रयत्नः

कस्य वर्णस्य कः प्रयत्नः इति प्रश्नः उदेति। तदेवात्रालोच्यते। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी इति ग्रन्थतः अत्र स भागः किञ्चित् परिवर्तनं कृत्वा उपस्थाप्यते।

यत्नो द्विधा। आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्यश्चतुर्धा। स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टम् अन्तःस्थानाम्। विवृतम् ऊष्मणां स्वराणां च। ह्रस्वस्य अवर्णस्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव।

बाह्ययत्नस्त्वेकाकादशधा। विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्त अनुदात्तः स्वरितश्चेति।

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः जिह्वामूलीयः उपध्मानीयः विसर्गः शषसाः इति एषां विवारः श्वासः अघोषः च। अन्येषां तु संवारः नादः घोषः च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमाः यरलवाः च अल्पप्राणाः। अन्ये महाप्राणाः।

अर्थः -

सूत्रे वस्तुतः प्रयत्नः इति शब्दः अस्ति। परन्तु प्रसङ्गात् ततोऽपि अतिरिक्तः विषयः आलोच्यते अत्र।

आभ्यन्तरः बाह्यः च इति यत्नस्य प्रकारद्वयम् अस्ति।

आभ्यन्तरः यत्नः एव प्रयत्नः इत्यपि कथ्यते। स च चतुर्विधः - स्पृष्टः ईषत्-स्पृष्टः विवृतः संवृतः इति।

बाह्ययत्नस्य एकादश भेदाः सन्ति। ते हि - विवारः संवारः श्वासः नादः घोषः अघोषः अल्पप्राणः महाप्राणः उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति।

अत्र प्रश्नः उदेति यत् के स्पर्शादयः इति।

वर्णोच्चारणप्रक्रिया - नाभिप्रदेशात् प्रयत्नेन प्रेरितः प्राणः नाम वायुः ऊर्ध्वम् गच्छति। तदा जिह्वायाः अग्रम् उपाग्रम् मध्यम् मूलं च मुखे विभिन्नेषु स्थानेषु वायुम् विधारयन्ति, (अग्रभागः वायुं विधारयति इति।) वायोः मार्गवरोधं करोतीत्यर्थः। एवं विधार्यमाणः वायुः मुखे तत्तत् स्थानम् अभिहन्ति। तस्मिन् स्थाने आघातं करोति इत्यर्थः। ततः स्थानाभिघाताद् वर्णः उत्पद्यते। अर्थात् वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिः उत्पद्यते। मुखस्य यस्मिन् स्थाने वायोः अभिघातः भवति तस्मिन् स्थाने वर्णध्वनिः उत्पद्यते। तत् स्थानमेव तस्य वर्णस्य उच्चारणस्थानम् कथ्यते। उदा. - यथा जिह्वायाः मूलम् कण्ठे वायुं विधारयति। स वायुः कण्ठम् अभिहन्ति। ततः स्थानाभिघातद् अ इति वर्णध्वनिः उत्पद्यते। अतः अकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः इति।

स्पर्शाः - यदा जिह्वायाः अग्रम् उपाग्रम् मध्यम् मूलं वा मुखस्य कस्मिन्नपि स्थाने सम्यक् स्पर्शं करोति। तदा ये वर्णाः उत्पद्यन्ते ते स्पर्शाः कथ्यन्ते। वर्णमालायाम् प्रदर्शितेषु ककाराद् आरभ्य मकारपर्यन्तं २५ वर्णाः स्पर्शाः भवन्ति। अतः उच्यते यत् **कादयो मावसानाः स्पर्शाः** इति। ज्य-प्रत्याहारस्थाः स्पर्शाः भवन्ति। एतेषाम् आभ्यन्तरप्रयत्नः **स्पृष्टः** भवति।

अन्तःस्थाः - यदा जिह्वायाः अग्रोपाग्रमध्यमूलानाम् ईषत् स्पर्शः भवति। तदा ये वर्णाः उत्पद्यन्ते ते अन्तःस्थाः इति कथ्यन्ते। यण्-प्रत्याहारस्थाः अर्थात् य व र ल इति एते ४ अन्तःस्थाः कथ्यन्ते। एतेषाम् आभ्यन्तरप्रयत्नः **ईषत्-स्पृष्टः** भवति।

ऊष्मवर्णाः - यदा जिह्वा दूरेण स्पृशति तदा सर्वे स्वराः ऊष्माणः च वर्णाः उत्पद्यन्ते। ऊष्मवर्णाः शल्-प्रत्याहारस्थाः श ष स ह इति चत्वारः। स्वराः अच्-प्रत्याहारस्थाः। एवम् अचाम् शलाम् च आभ्यन्तरप्रयत्नः **विवृतः** भवति। यद्यपि ऊष्माणः स्वराः च समानस्थानात् समानेन च आभ्यन्तरप्रयत्नेन उत्पद्यन्ते तथापि स्वयं राजन्ते इति स्वराः सन्ति, अर्थात् तेषाम् उच्चारणे अन्यस्य कस्यापि वर्णस्य साहाय्यं नावश्यकम्। ऊष्मणां ऊष्मत्वे बाह्ययत्नः कारणं भवति। अतः स्वरेभ्यः ऊष्मणां भेदः बाह्ययत्नवशादिति।

यदा जिह्वा सामीप्येन स्पृशति तदा ह्रस्वः अवर्णः उत्पद्यते। अस्य आभ्यन्तरप्रयत्नः **संवृतः** भवति। ह्रस्वस्य अवर्णस्य लोके व्यवहारकाले तु आभ्यन्तरप्रयत्नः संवृतः एव भवति। परन्तु यदा रूपसिद्धिप्रक्रिया भवति तदा तत्र अस्य **विवृतः** आभ्यन्तरप्रयत्नः मन्तव्यः प्रक्रियासौकर्याय।

वर्णस्य उत्पत्तिकाले एव स्पर्शादिकं भवति। अतः आभ्यन्तरः प्रयत्नः इति कथ्यते।

बाह्ययत्नः

नाभिप्रदेशाद् ऊर्ध्वम् गच्छन् वायुः मूर्ध्नि प्रतिहतः भवति। ततः स वायुः निवृत्तः भवति। निवृत्तः स कोष्ठम् अभिहन्ति। वायुनलिकायां कण्ठमणेः अधोभागः कोष्ठम् कथ्यते यतः वायुः उपरि प्रेरितो भवति।

अभिहननेन यदा गलबिलं विवृतम् भवति। तेन **विवारः** नाम वर्णधर्मः उपजायते। यदा गलबिलं विवृतं भवति तदा तस्मिन् अव्यक्तः शब्दः जायते। स शब्दः **श्वासः** इति कथ्यते। यदा श्वासः अनुप्रदीयते तदा श्वासध्वनिसङ्गाद् **अघोषः** जायते।

अभिहननेन यदा गलबिलं संवृतम् भवति। तदा **संवारः** नाम वर्णधर्मः उपजायते। संवृते गलबिले तस्मिन् अव्यक्तः शब्दः जायते। स शब्दः **नादः** इति कथ्यते। यथा घण्डवाद्नेन किञ्चित् कालं ध्वनिः वर्तते क्रमशः लघुः च भवति। अयं ध्वनिः नादः उच्यते। तथा अयं नादः बोद्धव्यः। यदा नादः अनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसङ्गाद् **घोषः** जायते। यथा पर्वतेषु ध्वनिः क्रियते चेत् तस्य प्रतिध्वनिः भवति। तद्वत् घोषः इत्यस्य अर्थः प्रतिध्वनिः इति।

श्वासनादौ अनुप्रदानम् इति अपि कथ्यते।

यदा महान् वायुः व्यवहियते तदा **महाप्राणः** वर्णः उत्पद्यते। यदा अल्पः वायुः व्यवहियते तदा **अल्पप्राणः** वर्णः उत्पद्यते।

उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः इति त्रयः पूर्वमेव उपवर्णिताः।

खय् शर् जिह्वामूलीयः उपध्मानीयः विसर्गः इत्येषाम् बाह्ययत्नः विवारः श्वासः अघोषः च। हश् अनुस्वारः च इति एतेषाम् बाह्ययत्नः संवारः नादः घोषः च। चय् जश् यम् च अल्पप्राणाः। झष् शल् ख फ छ ठ थ इत्येषाम् महाप्राणः। अचाम् बाह्ययत्नः उदात्तः अनुदात्तः स्वरितः च। बाह्ययत्नस्य उपयोगः आन्तरतम्यपरीक्षायां भवति। तस्य उदाहरणानि प्रक्रिया च प्रसङ्गे वक्ष्यन्ते।

एकः वर्णः अपरस्य सर्वणः कथं भवति।

चकारस्य जकारेण सावर्ण्यम् विचार्यते।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सवर्णसंज्ञाविधायकं सूत्रम्। ययोः वर्णयोः मुखे उच्चारणस्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नः च इति एतद्द्वयं तुल्यमस्ति चेत् तयोः द्वयोः वर्णयोः मिथः सवर्णसंज्ञा भवति। इच्युशानां तालु इति वचनात् चकारस्य जकारस्य च उच्चारणस्थानं तालु। स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम् इति वचनात् चकारस्य जकारस्य च आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टः। अतः द्वयोः वर्णयोः उच्चारणस्थानम्

आभ्यन्तरप्रयत्नः च तुल्यौ। अत एव चकारः जकारस्य सवर्णः भवति। जकारः च चकारस्य सवर्णः भवति। अर्थात् चकारजकारयोः मिथः सावर्ण्यं भवति।

सावर्ण्यविचारकाले नासिकायाः गणना भवति न वा - पकारस्य उच्चारणस्थानं ओष्ठौ। मकारस्य उच्चारणस्थानम् ओष्ठौ नासिका च। द्वयोः आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टः। अत्र विप्रतिपत्तिः यत् पकारः मकारस्य सवर्णः न वा। कुतः। उच्चारणस्थानं द्वयोः समानं नास्ति। मकारस्य नासिका इति अधिकम् अस्ति। तत्रोच्यते यत् सावर्ण्यनिर्णयकाले आस्यम् अर्थात् मुखे विद्यमानम् एव उच्चारणस्थानं ग्राह्यम्। मुखाद् बहिः विद्यमानं स्थानं न गण्यते। नासिका तु मुखे नास्ति। तस्मात् यद्यपि मकारस्य नासिका इति उच्चारणस्थानम् अस्ति। तथापि तस्य गणना अत्र न क्रियते। अतः पकारमकारयोः सावर्ण्यं भवति। अतः उच्यते - आस्यभयवावत्स्थानसाम्यं सावर्ण्यप्रयोजकमिति।

ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः (वार्तिकम्)

होतृलृकारः इति स्थले होतृकारः इति सवर्णदीर्घः सन्धिः इष्टः। किन्तु ऋकारः लृकारस्य सवर्णः नास्ति। कुतो नास्ति सवर्णः। ऋकारस्य उच्चारणस्थानं मूर्धा। लृकारस्य उच्चारणस्थानं दन्ताः। द्वयोः उच्चारणस्थानसाम्यं नास्ति। अतः सावर्ण्यं न सम्भवति। अतः सवर्णदीर्घसन्धिः तयोः भवितुम् नार्हति। इष्टश्च। अतः वार्तिककारः मुनिः कात्यायनः वार्तिकं रचितवान् - (वा.) ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः इति। अत एतद्वार्तिकबलात् ऋकारः लृकारः च परस्परं सवर्णो भवतः। इदमेव वार्तिकं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितवर्येण किञ्चित् परिवर्तनं कृत्वा लिखितम् - ऋलृवर्णयोः मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् इति।

अनिष्टं सावर्ण्यम् तस्य वारणं च।

वर्णानाम् अनिष्टम् सावर्ण्यम् कथं प्राप्तम्। तस्य निवारणं च कथम् इति अधः आलोच्यते।

अनिष्टं सावर्ण्यम् - अवर्णस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः। हकारस्यापि कण्ठः। स्वराणाम् ऊष्मणां च आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतः। अतः अकारहकारयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्।

इकारस्य स्थानं तालु। शकारस्यापि तालु। स्वराणाम् ऊष्मणां च आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतः। अतः इकारशकारयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्।

ऋवर्णस्य उच्चारणस्थानं मूर्धा। षकारस्यापि मूर्धा। स्वराणाम् ऊष्मणां च आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतः। अतः ऋकारषकारयोः सावर्ण्यं प्राप्तम्।

वारणम् - एवं सति बहुत्र सन्धिप्रदेशेषु अनिष्टं रूपं निष्पद्येत। अतः एतेषां सावर्ण्यस्य वारणाय पाणिनिना **नाज्जलौ** (१.१.१०) इति सूत्रं रचितम्। (न आ-अच्-हलौ) अस्य सूत्रस्य तात्पर्यार्थः भवति - अच् हल् परस्परं न सवर्णौ। अर्थात् स्वरस्य व्यञ्जनेन सह सावर्ण्यं न भवति इति।

ह्रस्वस्य अकारस्य आभ्यन्तरप्रयत्नः - अइउण् इति माहेश्वरसूत्रे अकारः विवृतः। साधुपदस्य निर्माणम् अष्टाध्यायीसूत्राणि कुर्वन्ति। अष्टाध्याय्याम् अन्तिमं सूत्रम् **अ अ (८.४.६८)** इति।

तस्य अर्थः - प्रक्रियादशायाम् यः विवृतः अकारः स लोके व्यवहाराय संवृतः विधीयते इति। अस्य सूत्रस्य अष्टाध्याय्याम् प्रभावः नास्ति। यदा रूपं निष्पद्यते तदा तत्र यदि ह्रस्वः अकारः स्यात् तर्हि प्रक्रियान्ते सः संवृतः क्रियते।

यद्यपि एकारस्य ऐकारेण प्रकृतसूत्रेण सावर्ण्यं प्राप्नोति। तथापि एकारः ऐकारस्य सवर्णः इति न स्वीक्रियते।

यद्यपि ओकारस्य औकारेण प्रकृतसूत्रेण सावर्ण्यं प्राप्नोति। तथापि ओकारः औकारस्य सवर्णः इति न स्वीक्रियते।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. अनुनासिकसंज्ञाविधायकं सूत्रं लिखित्वा अर्थं लिखत।
२. अकारस्य कति भेदाः सन्ति।
३. सवर्णसंज्ञाविधायकं सूत्रं लिखित्वा अर्थं लिखत।
४. पकारस्य उच्चारणस्थानं किम्।
५. चवर्गस्य उच्चारणस्थानं किम्।
६. कः उपध्मानीयः।
७. आभ्यन्तरप्रयत्नस्य भेदान् लिखत।
८. हकारस्य बाह्ययत्नः कः।
९. नासिकया सह मुखेन उच्चारितस्य वर्णस्य का संज्ञा।
  - १) अननुनासिकः २) मूर्धन्यः ३) अनुनासिकः ४) इत्
१०. कस्य दीर्घः प्रकारः नास्ति।
  - १) ऋ २) इ ३) लृ ४) ऐ
११. अयमूष्मा वर्णः।
  - १) ढ २) भ ३) ख ४) स
१२. तकारस्य बाह्ययत्नः कः।
  - १) घोषः २) नादः ३) श्वासः ४) महाप्राणः
१३. ऋकारस्य सवर्णः कः।
  - १) र २) ट ३) इ ४) लृ
१४. अनुप्रदानम् किम्।
  - १) घोषः २) नादः ३) विवारः ४) महाप्राणः

[३.२] अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ (१.१.६९)

सूत्रार्थः - उँदित् च अप्रत्ययः अण् च सवर्णस्य स्वस्य च संज्ञा भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् पञ्च पदानि सन्ति। अण् उँदित् सवर्णस्य च अप्रत्ययः इति सूत्रगतपदच्छेदः। अण् उँदित् अप्रत्ययः इति त्रीणि प्रथमान्तानि पदानि। सवर्णस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तम्। च इति अव्ययपदम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति सूत्रात् स्वम् इति पदम् अनुवर्तते, षष्ठ्यन्तत्वेन परिणमते च।

प्रकृते सूत्रे अण् इति प्रत्याहारः परेण णकारेण ग्राह्यः। तस्मिन् अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल इति वर्णाः सन्ति।

अप्रत्ययः इति अण् इत्यस्य विशेषणं न तु उँदित् इत्यस्य अपि। उँदित् अप्रत्ययः अण् च सवर्णस्य स्वस्य इति पदयोजना। संज्ञाप्रकरणे इदं सूत्रं पठितम्। अतः संज्ञा इति पदं लभ्यते। तदा सूत्रस्य अर्थः भवति -- उँदित् च अप्रत्ययः अण् च सवर्णस्य स्वस्य च संज्ञा भवतीति।

प्रत्ययपदस्य कः अर्थः। उँदित्-पदस्य कः अर्थः। अण् इति केन णकारेण प्रत्याहारः इति प्रश्नान् अधस्तात् आलोचयाम।

प्रत्ययः (३.१.१) इति एकं सूत्रम्। तत्र प्रत्ययशब्दस्य अर्थः भवति यत् तृतीये चतुर्थे पञ्चमे च अध्याये ये ये विधीयन्ते तेषाम् संज्ञा हि प्रत्ययः इति। सर्वत्र प्रत्ययशब्दस्य अयमेव अर्थः ग्राह्यः। परन्तु अस्मिन् सूत्रे प्रत्ययशब्दस्य सः अर्थः न ग्राह्यः। अत्र तु प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः। अर्थात् अष्टाध्याय्याम् यस्य विधानं भवति स विधीयमानः प्रत्ययः इति। न प्रत्ययः अप्रत्ययः इति नञ्-तत्पुरुषसमासः। एवञ्च अप्रत्यय इति शब्दस्य अविधीयमानः इत्यर्थः।

पाणिनिमुनिः क ख ग घ ङ इति कवर्गस्य प्रकटनाय कुँ इति पदं प्रयुङ्क्ते। एवमेव अन्येषां वर्गाणां प्रकटनाय चुँ टुँ तुँ पुँ इति व्यवहरति। तत्र उँकारः अनुनासिकः अस्ति। अतः स इत्-संज्ञकः भवति। उँकारः एव उँत्। उँत् इत् यस्य स उँदित्। उँदित् इत्यनेन कुँ चुँ टुँ तुँ पुँ एते अर्थात् ज्य-प्रत्याहारस्थाः सर्वे वर्गीयाः वर्णाः बोद्धव्याः।

अण् इति प्रत्याहारः। माहेश्वरसूत्रेषु अइउण् इति लण् इति सूत्रद्वये णकारः इत्-संज्ञकः। द्वाभ्याम् सह अकारः अण् इति प्रत्याहारं निर्माति। तत्र अण् इति प्रत्याहारः कदा पूर्वेण णकारेण कदा वा परेण णकारेण इति प्रश्नः। तदुत्तरार्थम् अत्र एका कारिका -

परेणैवेण्-ग्रहाः सर्वे पूर्वैवाण्-ग्रहा मताः।

ऋतेऽणुदित्सवर्णस्येत्येतदेकं परेण तु।।

अर्थः - इण् प्रत्याहारः सदा परेण णकारेण भवति। अण् प्रत्याहारः सदा पूर्वेण णकारेण भवति। केवलम् अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रे अण् प्रत्याहारः परेण णकारेण भवति। अणुदित्-सूत्रे नियमस्य व्यतिक्रमः अस्ति।

कस्य वर्णस्य के संज्ञिनः इति निर्णयः कर्तव्यः।

एकम् उदाहरणम् आलोचयाम।

इको यणचि इति सन्धिसूत्रम्। अस्य सूत्रस्य अर्थः भवति - इकः स्थाने यण् स्यात् अचि। सरलार्थः - यदि अचः पूर्वम् इक् अस्ति तर्हि इक्-स्थाने यण् कर्तव्यः। पूर्वतः स्थितः इक् अच् च अस्ति। नूतनतया तयोः विधानम् आनयनं योगः वा न भवति। अतः इक् अच् च अविधीयमानः अस्ति, अप्रत्ययः अस्ति। यण् तु पूर्वं तत्स्थाने नास्ति। नूतनतया आनीयते, प्रयुज्यते, विधीयते। अतः एव यण् विधीयमानः अस्ति। पूर्वतः विद्यमानः अविधीयमानः अप्रत्ययः भवति। नूतनतया यस्य प्रयोगः भवति स विधीयमानः प्रत्ययः भवति। एवञ्च इको यणचि इति सूत्रे इक् अच् च अविधीयमानौ स्तः। यण् च विधीयमानः अस्ति।

तस्य उदाहरणम् -

सुधी उपास्यः इति। अस्मिन् उदारहणे पकारात् पूर्वम् यः उकारः सः अच् अस्ति। स पूर्वतः अस्ति। अतः उकारः सूत्रस्थेन अच्-पदेन बोध्यते। अच् अविधीयमानः अप्रत्ययः अस्ति। धकारात् परम् यः ईकारः सः इक् अस्ति न वा इति आलोच्यते।

(ईकारः पूर्वतः विद्यते। अतः सः अविधीयमानः अप्रत्ययः अस्ति।)

अत्र इक् इति संज्ञा। संज्ञिनः के। संज्ञिनः भवन्ति - इ उ ऋ लृ इति माहेश्वरसूत्रेषु उल्लिखिताः वर्णाः। माहेश्वरसूत्राणि वर्णसमाम्नायः इति उच्यते। तस्मिन् उल्लिखिताः वर्णाः वार्णसमाम्नायिकाः इति कथ्यन्ते। एतेषु दीर्घः ईकारः नास्ति। तस्मात् दीर्घः ईकारः इक्-पदेन न बोध्यते। सूत्रं तु वदति यत् इक्-स्थाने यण् भवतु इति। अतः एव इको यणचि इति सूत्रेण सुधी उपास्यः इति उदाहरणे दीर्घस्य ईकारस्य स्थाने यण् न कर्तुम् शक्यते। तदपि शक्यते यदि इक् इति अस्मिन् दीर्घाणामपि ग्रहणं स्यात्। तथा ग्रहणं पाणिनिमुनिसम्मतिं विना न भवति। अतः अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रं प्रणीतं मुनिना। इदं सूत्रम् अणु इत्यनेन दीर्घाणामपि ग्रहणं कारयति। अत एव इदं सूत्रं ग्रहणकशास्त्रम् इति व्याकरणसम्प्रदाये प्रसिद्धम्। गृह्णन्ति अकारादयः स्वसवर्णान् येन तद् ग्रहणकम्। एवं इक्-प्रत्याहारः ह्रस्वानां दीर्घाणां प्लुतानां च बोधको भवति। तेन सुधी उपास्यः इत्यादिस्थले ईकारस्य यण् भवति। प्रक्रियया सुध्युपास्यः इति रूपं च सिद्ध्यति।

अणु इति संज्ञा। संज्ञिनः सन्ति - अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ ह य व र ल इति।

अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति प्रकृतसूत्रेण अ इ इत्यादयः अपि संज्ञा इति उक्तम्। के तर्हि संज्ञिनः। स्वस्य सवर्णाः संज्ञिनः। अकारस्य के सवर्णाः। येषाम् उच्चारणस्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नः च अकारेण तुल्यः ते वर्णाः। के ते वर्णाः। ते वर्णाः भवन्ति अकारस्य अष्टादश भेदाः। ते मुखनासिकावचनोनुनासिकः इति सूत्रे सविस्तरं वर्णिताः।

अकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - अकारस्य अष्टादश भेदाः।

इकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - इकारस्य अष्टादश भेदाः।

उकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - उकारस्य अष्टादश भेदाः।

ऋकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - ऋकारस्य अष्टादश भेदाः। अपिच लृकारस्य द्वादश भेदाः। कुतः एवम्। यतो हि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यम् अस्ति।

लृकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - लृकारस्य द्वादश भेदाः। अपिच ऋकारस्य अष्टादश भेदाः। कुतः एवम्। यतो हि ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यम् अस्ति।

इदमत्रावदेयम् - ह्रस्वस्य लृकारस्य षट् भेदाः सन्ति। प्लुतस्य लृ३कारस्य षड् भेदाः सन्ति। दीर्घः लृकारः संस्कृते नास्ति। अत एव लृकारस्य द्वादश एव भेदाः इति उक्तम्।

एकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - एकारस्य द्वादश भेदाः।

ओकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - ओकारस्य द्वादश भेदाः।

ऐकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - ऐकारस्य द्वादश भेदाः।

औकारः संज्ञा। तत्संज्ञिनः - औकारस्य द्वादश भेदाः।

एकारस्य ओकारस्य ऐकारस्य औकारस्य च ह्रस्वः प्रकारः नास्ति। तस्मात् केवलं द्वादश एव प्रकाराः प्रत्येकं सन्ति।

ए ओ ऐ औ इति वस्तुतः द्वयोः स्वरयोः मेलनेन उत्पन्नाः स्वराः। अत एव तेषां ह्रस्वाः न भवन्ति। ननु कथं मेलनम् जातम्। तद्यथा-

अ+इ=ए, अ+उ=ओ, अ+ए=ऐ, अ+ओ=औ

य व ल इति त्रयाणाम् अनुनासिकः अननुनासिकः च प्रकारः वर्तते। यथा- य् यँ, व् वँ, लँ लँ इति। अत एव य व ल इति द्वयोः द्वयोः संज्ञा।

कुँ इति संज्ञा। तत्संज्ञिनः - क ख ग घ ङ इति।

चुँ इति संज्ञा। तत्संज्ञिनः - च छ ज झ ञ इति।

टुँ इति संज्ञा। तत्संज्ञिनः - ट ठ ड ढ ण इति।

तुँ इति संज्ञा। तत्संज्ञिनः - त थ द ध न इति।

पुँ इति संज्ञा। तत्संज्ञिनः - प फ ब भ म इति।

[३.३] तपरस्तत्कालस्य ॥ (१.१.७०)

सूत्रार्थः - तात् परः अण्, तः परः यस्मात् सः अण्, स्वस्य उच्चारणकालः इव उच्चारणकालः यस्य सवर्णस्य, तस्य संज्ञा भवति। स्वस्य च संज्ञा भवति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। तपरः तत्कालस्य इति सूत्रगतपदच्छेदः। तपरः इति पदं द्विः आवर्तते। अर्थात् वारद्वयं गृह्यते। तेन तपरः तपरः तत्कालस्य इति स्थितिः भवति। तयोः एकस्य तपरशब्दस्य बहुव्रीहिसमासः गृह्यते। तः परः यस्मात् सः तपरः इति। अपरस्य तपरशब्दस्य पञ्चमीतत्पुरुषः समासः गृह्यते। तात् परः तपरः इति। तत्कालस्य इत्यत्र

बहुव्रीहिसमासः। तस्य काल इव कालो यस्य स तत्काल इति। अर्थस्तु एवम् - तस्य तपरत्वेन उच्चार्यमाणस्य काल इव कालो यस्य स तत्कालः इति। तस्य तत्कालस्य इति। अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रात् अण् इति पदमनुवर्तते। अण् इत्यनेन वार्णसमाम्नायिकाः वर्णाः एव गृह्यन्ते। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति सूत्रात् स्वं रूपम् इति पदद्वयमनुवर्तते। तयोः षष्ठ्यन्ततया विभक्तिविपरणामः भवति। समेषां पदानां योजनया सूत्रस्यार्थः भवति - तात् परः अण् , तः परः यस्मात् सः अण् , स्वस्य उच्चारणकालः इव उच्चारणकालः यस्य सवर्णस्य, तस्य संज्ञा भवति। स्वस्य च संज्ञा भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति ग्रहणकशास्त्रबलात् अकारः स्वस्य १८ सवर्णानां च संज्ञा बोधको वा भवति। यदि क्वचित् अत् इति पदम् आयाति तदा तत्रापि अकारस्य अष्टादशानां सवर्णानां बोधः प्राप्तः। तदा प्रकृतसूत्रम् प्रवर्तते। अकारात् परम् तकारः योजितः चेत् तपरस्तत्कालस्य इति प्रकृतसूत्रेण अस्य अकारस्य यावान् उच्चारणकालः अस्ति अर्थात् एकमात्रिकः, तावान् उच्चारणकालः यस्य स्वसवर्णस्य अस्ति तस्य संज्ञा भवति। तावान् उच्चारणकालः ह्रस्वानां षण्णाम् अकाराणाम् अस्ति। अत् इति तपरः अकारः अस्ति इति अतः षण्णामेव ह्रस्वानां बोधः भवति न तु अष्टादशानामपि भेदानाम्।

अत् इत्यनेन एते बोद्धव्याः -

ह्रस्वः उदात्तः अनुनासिकः अकारः,

ह्रस्वः उदात्तः अननुनासिकः अकारः,

ह्रस्वः अनुदात्तः अनुनासिकः अकारः,

ह्रस्वः अनुदात्तः अननुनासिकः अकारः,

ह्रस्वः स्वरितः अनुनासिकः अकारः,

ह्रस्वः स्वरितः अननुनासिकः अकारः इति।

एवम् इत् उत् एत् ओत् ऐत् औत् इति अष्टसु तपरेषु अपि बोद्धव्यम्। प्रत्येकम् स्वस्य षण्णां भेदानां संज्ञाः भवन्ति। ऋत् ह्रस्वानाम् षण्णाम् ऋकाराणाम् , ह्रस्वानां षण्णाम् लृकाराणां च संज्ञा भवति। लृत् ह्रस्वानाम् षण्णाम् ऋकाराणाम् , ह्रस्वानां षण्णाम् लृकाराणां च संज्ञा भवति। ऋलृवर्णयोः मिथः सावर्ण्यात्। तथापि क्वचित् लृत् ऋकारस्य संज्ञा न भवति। यथा पुषादिद्युताद्युदितः इत्यादिस्थलेषु।

पाठगतप्रश्नाः-२

१५. अण् स्वसवर्णस्य संज्ञा कदा भवति।

१६. उँदित् कः।

१७. विधीयमानः उँदित् सवर्णस्य संज्ञा भवति न वा।

१८. अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रे अण् केन णकारे सह।

१९. तपरः इत्यत्र द्विविधः समासः लेख्यः।

२०. उत् कतीनाम् संज्ञा।

२१. ईत् इति तपरकरणं चेत् तपरशब्दस्य कः विग्रहः बोध्यः।

२२. ग्रहणकशास्त्रेण कीदृशः अण् सवर्णं बोधयति।

१) विधीयमानः २) अविधीयमानः ३) आगमः ४) आदेशः

२३. अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रे अप्रत्ययस्य केन सम्बन्धः।

१) अण् २) उदित् ३) अण् च उदित् च ४) एषु कोऽपि न

२४. ऋकारः संज्ञा चेत् तत्संज्ञिनः कति।

१) १२ २) १८ ३) ३० ४) ६

२५. ऋत् संज्ञा चेत् तत्संज्ञिनः कति।

१) ६ २) १८ ३) ३० ४) १२

[३.४] स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ (१.१.६८)

सूत्रार्थः - अर्थविशिष्टः शब्दः संज्ञी, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना।

सूत्रावतरणम् - अग्रेर्ढक् इति एकं सूत्रम्। अस्य अर्थः - अग्रितः परं ढक् इति प्रत्ययः योजनीयः। अग्रिः तु पदार्थः। ढक् प्रत्ययः तु शब्दः। कथम् वह्निम् आनीय ततः परं ढक् इति शब्दस्य योगः कर्तुं शक्यते। सूत्रे अग्रिशब्दः उच्चारितः। अग्रिपदार्थात् परं ढक् प्रत्ययः न योक्तुं शक्यः। अतः अग्रिपदार्थं त्यक्त्वा अग्रिशब्दात् परं ढक् प्रत्ययः प्रयोक्तुं शक्यते। अपि च अग्रिशब्दस्य पर्यायाः वह्निः अनलः पावकः इत्यादयः सन्ति। तेभ्यः अपि ढक् प्रत्ययः प्रयोक्तुं शक्यते। एवं सति केवलम् अग्रिशब्दात् उत अग्रिवाचकेभ्यः वह्नि अनल इत्यादिभ्यः पर्यायशब्देभ्यः अपि ढक् प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः इति प्रश्नः। तन्निर्णयाय इदम् सूत्रम् आनीतम्।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। स्वम् रूपम् शब्दस्य अशब्दसंज्ञा इति सूत्रगतपदच्छेदः। स्वम् इत्यस्य अर्थः अर्थः, वाच्यः, अभिधेयः इति। रूपम् इत्यस्य आनुपूर्वी अर्थः। 'अ-ग्-न्-इ' इति क्रमशः विद्यमानाः वर्णाः अग्रिशब्दस्य आनुपूर्वी भवति। व्याकरणे अर्थस्य संस्कारः न भवति, शब्दस्य संस्कारः भवति। अतः व्याकरणे अर्थः गौणः। शब्दः प्रधानम्। अतः अत्र अर्थविशिष्टः शब्दः संज्ञी भवति। शब्दशास्त्रे संज्ञा शब्दसंज्ञा इति सप्तमीतत्पुरुषः समासः। सूत्रस्य अर्थः भवति - सूत्रे उपात्तः शब्दः संज्ञा, अर्थविशिष्टः शब्दः संज्ञी, अर्थात् आनुपूर्वी संज्ञिनी, शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना। एवञ्च व्याकरणे शब्देन तस्य स्वरूपस्य बोधः भवति, अर्थस्य बोधः न ग्राह्यः, न वा पर्यायस्य। एवञ्च अग्रेर्ढक् इति सूत्रे अग्रिशब्दः उपात्तः। अग्रिशब्देन 'अ-ग्-न्-इ' इति आनुपूर्वी एव बोध्या। ततः एव ढक् प्रत्ययः योज्यः।

[३.५] येन विधिस्तदन्तस्य ॥ (१.१.७२)

सूत्रार्थः - विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा भवति, स्वस्य च रूपस्य इति।

सूत्रव्याख्या - संज्ञासूत्रमिदम् पदत्रयात्मकम्। येन विधिः तदन्तस्य इति सूत्रगतपदच्छेदः। येन इति यत्-सर्वनाम्नः तृतीयैकवचनान्तम् पदम्। येन इत्यत्र करणे तृतीया। विधिः इति प्रथमान्तं पदम्। विधीयते इति विधिः, विधानक्रिया इत्यर्थः। तदन्तस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तम् पदम्। सः अन्ते यस्य स तदन्तः इति बहुव्रीहिः समासः। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति सूत्रात् स्वं रूपम् इति प्रथमान्तं पदद्वयमनुवर्तते, षष्ठ्यन्ततया विपरिणामते च। करणं च क्रियां प्रति। अत्र तत्करणं विशेषणरूपेण गृह्यते। येन करणेन अर्थात् विशेषणेन पाणिनिः विधानं करोति तत् करणम् संज्ञा। कस्य। स्वस्य अपिच तत् विशेषणं यस्य अन्ते अस्ति तस्य संज्ञा। अतः सूत्रार्थो भवति - विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा भवति स्वस्य च रूपस्य इति।

उदाहरणम् - अचो यत् इति एकम् सूत्रम्। तस्मात् पूर्वम् अधिकाररूपेण धातोः इति एकं पदम् पाणिनिमुनिः लिखितवान्। वस्तुतः धातोः परं यत् प्रत्ययः कर्तव्यः अस्ति। परन्तु येन सूत्रेण तत्कार्यं कर्तुम् इच्छति तस्मिन् सूत्रे साक्षात् अचः इति एकमेव पदं तत्कार्यार्थम् दत्तवान्। 'यत्' इति तु प्रत्ययः विधेयः अस्ति। अचः इति पदमाध्यमेन धातोः परं यत्-प्रत्ययं विदधाति पाणिनिः। अत एव अचः इति माध्यमं तस्य करणं भवति। तदेव विशेषणम् इति कथ्यते अत्र। तद्विशेषणं स्वस्य संज्ञा भवति। अपिच तद् यस्य अन्ते भवति तस्य संज्ञा भवति। यथा अचः इति स्वस्य संज्ञा भवति। अर्थात् यः धातुः केवलम् अच्-रूपः एव अस्ति ततः अपि यत्-प्रत्ययः भवति। यथा इ इति धातुः। तस्मात् यत्-प्रत्यययोगेन अयः इति रूपं निष्पद्यते। द्वितीयः अर्थस्तु - अच् यस्य अन्ते अस्ति तस्य धातोः अपि अच् संज्ञा भवति। यथा - चि इति धातुः। तस्य अन्ते अच् अस्ति। अतः अच् इति संज्ञा। चि इति अजन्तः धातुः संज्ञी। अत एव चि धातुतः यत्-प्रत्यययोगेन चयः इति रूपं निष्पद्यते।

लौकिकम् उदाहरणम् आलोचयामः। यदि यानम् आनय इति उक्त्वा यानचालकः प्रेष्यते तर्हि स कुत्र उपविश्य यानम् आनयति। स यानचालकस्य आसने उपविश्य यानम् आनयति।

तद्वत् अच्-शब्देन धातुतः प्रत्ययः योजनीयः इति उक्तम्। तदा अच्-शब्दः यस्य अन्ते अस्ति तादृशं धातुम् बोधयति।

एवं तदन्तस्य संज्ञाकरणमेव तदन्तविधिः इति प्रसिद्धम् व्याकरणे।

इदम् अवधार्यम् एव -

तदन्तविधिः

सूत्रे यानि पदानि सन्ति ततः अधिकानि पदानि सूत्रस्य अर्थे दृश्यन्ते। तत्र एतैः षड्भिः प्रकारैः पदानि लभ्यन्ते। १) सूत्रे साक्षात् उच्चारितानि, उपात्तानि, उल्लिखितानि, २) अधिकारेण लब्धानि, ३) अनुवृत्त्या लब्धानि, ४) परिभाषया उपस्थापितानि, ५) आक्षेपात् लब्धानि, ६) अध्याहृतानि।

सकलपदलाभानन्तरम् पदद्वयम् समानविभक्तिकम् अस्ति न वा इति द्रष्टव्यम्। अर्थात् द्वयोः पदयोः विभक्तिः समाना, एका एव अस्ति न वा इति द्रष्टव्यम्। सा विभक्तिः यदि सप्तमी अस्ति तर्हि तत्र तदादिविधिः भवति। तदादिविधिः अग्रे वक्ष्यते। सप्तमीं विना अन्यविभक्तिः यदि अस्ति तर्हि तयोः द्वयोः पदयोः मध्ये एकं विशेषणं भवति, अपरं च विशेष्यम्। विशेष्यविशेषणभावः अस्ति चेत् अभेदान्वयः सामान्यतः भवति। व्याकरणशास्त्रे तदन्तविधिः अपि भवति। तदन्तविधिः यदा भवति तदा - तथा विशेष्यम् ग्राह्यम् यस्य अन्ते विशेषणम् अस्ति, अर्थात् विशेषणं विशेष्यस्य अन्त्यः अवयवः अस्ति इति तादृशं विशेष्यम् बोध्यम्।

उदाहरणम् - यथा 'अचः धातोः यत्' इत्यत्र अचः इति विशेषणं धातोः इति विशेष्यम्। अत्र तथा धातुः ग्राह्यः यस्य अन्ते अच् अस्ति। अर्थात् अजन्तः धातुः बोद्धव्यः। चि जि भू इत्यादयः धातवः अजन्ताः सन्ति। ते अस्य विशेषणस्य संज्ञिनः, अर्थाः भवन्ति।

तदादिविधिः

यस्मिन्विधिस्तदादावलग्रहणे इति काचित् परिभाषास्ति। तस्याः सरलार्थः अत्र दीयते।

सूत्रे सकलपदलाभानन्तरम् यदि पदद्वयं सप्तम्यन्तं स्यात्। अर्थात् द्वयोः पदयोः विभक्तिः सप्तमी स्यात्। तयोः मध्ये विशेषणपदस्य अर्थः केवलम् एकः अल् अर्थात् एकः वर्णः स्यात्। अर्थात् तयोः मध्ये एकम् पदम् अल्-बोधकं स्यात्। तर्हि तदादिविधिः भवति, तदन्तविधिः न भवति। सः अल् यस्य आदौ अर्थात् अद्यावयवः अस्ति तस्य ग्रहणं कर्तव्यम् इति तदादिविधिः।

उदाहरणम् - वान्तो यि प्रत्यये इति एकं सूत्रम्। वान्तः इति पदस्य तदादिविधौ उपयोगः नास्ति। अत्र यि इति 'य्'-वर्णस्य सप्तमी अस्ति। प्रत्यये इत्यपि सप्तमी अस्ति। पदद्वयम् सप्तम्यन्तम् अस्ति। यि इति विशेषणपदस्य अर्थः केवलम् एकः अल् अर्थात् एकः एव 'य्' इति वर्णः अस्ति। तत्राधुना तदादिविधिः भवति। अत एव यकारादिः प्रत्ययः अत्र ग्राह्यः। यवर्णः यस्य प्रत्ययस्य प्रथमः वर्णः अस्ति तादृशः प्रत्ययः बोद्धव्यः।

पाठगतप्रश्नाः ३

२६. पदस्य विसर्जनीयस्य सः इति स्थिते तदन्तविधिना कः अर्थः लभ्यते।
२७. अतो दीर्घो यन्नि सार्वधातुके इति स्थिते तदादिविधिना कः अर्थः लभ्यते।
२८. तदन्तविधिः कदा भवति।
२९. तदादिविधिः कदा भवति।
३०. स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति सूत्रे शब्दस्य रूपम् किम्।
१) अर्थः २) आनुपूर्वी ३) पर्यायशब्दाः ४) एषु कोऽपि न
३१. सूत्रे किं तदन्तस्य संज्ञा भवति।
१) विशेष्यम् २) विशेषणम् ३) धातुः ४) पदम्

३२. पदद्वयम् सप्तम्यन्तम् अस्ति, किञ्च तयोः एकम् अल्बोधकमस्ति चेत् किं भवति।
 १) तदन्तविधिः २) अव्यवहितपरस्य ३) तस्य स्थाने ४) तदादिविधिः
३३. सूत्रे पदद्वयम् प्रथमान्तम् अस्ति, किञ्च तयोः एकम् विशेषणमस्ति तदा किं भवति।
 १) तदन्तविधिः २) विशेषणविधिः ३) अनल्विधिः ४) तदादिविधिः

पाठसारः

समासेन अस्य पाठस्य मुख्यविषयः अधस्ताद् उपन्यस्यते।

यदि कस्यचिद् वर्णस्य मुखे उच्चारणस्थानम् आभ्यन्तरप्रयत्नः च इति एतद् द्वयम् अपरेण वर्णेन तुल्यम् समानम् अस्ति तर्हि तौ परस्परम् सवर्णौ भवतः इति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्रस्यार्थः। पञ्च उच्चारणस्थानानि सन्ति। बाह्यः आभ्यन्तरः इति यत्नः द्विविधः। अस्ति। बाह्यः एकादशधा, आभ्यन्तरः चतुर्धा अस्ति।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्रेण सवर्णसंज्ञा कृता। परन्तु कदा कश्चित् वर्णः स्वसवर्णस्य संज्ञा स्यादिति न स्पष्टम्। अतः अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति सूत्रमागतम्। यदा अण् अविधीयमानः अस्ति तदा एव स्वसवर्णस्य संज्ञा ग्राहको वा भवतीति सूत्रस्यास्याशयः। उँदित् विधीयमानः अपि स्वसवर्णान् ग्राहयति।

एकस्य अवर्णस्य अष्टादश (१८) प्रकाराः सन्ति। यदा केवलं ह्रस्वाः एव षड् प्रकाराः प्रकटनीयाः इति मनीषा अस्ति तदा ह्रस्वाद् अकारात् परम् एकः तकारः योजनीयः। यथा अत् इति। इदमेव तपरकरणम् उच्यते। अत् इत्यस्य अर्थः ह्रस्वाः षड् अवर्णाः इति। एवमेव उत् एत् ओत् इत्यादिषु अपि बोध्यम्।

शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विहाय अन्ये ये शब्दः व्याकरणे प्रयुज्यन्ते ते स्वरूपस्य वाचकाः भवन्तीति स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा इति सूत्रस्यार्थः। तेन अग्रेर्दक् इति सूत्रेण उक्तं कार्यम् अग्निपदार्थात् परं न भवति अपि तु अग्निशब्दात् परं भवति।

सूत्रेषु प्रयुक्तानाम् विभक्तीनाम् अर्थाः लौकिकव्याकरणाद् भिन्नाः भवन्ति। किञ्च अत्यल्पशब्दप्रयोगेन सूत्राणि रचनीयानि इति कारणात् पाणिनिः बहून् उपायान् आविष्कृत्य व्यवजहार। तेषु अन्यतमः उपायः केवलं विशेषणेन कार्यम् उच्यते। विशेष्यम् एकवारम् अन्यत्र उच्यते। अतः यदा विशेष्यविशेषणसम्बन्धः भवति तदा तदन्तविधिः भवति। विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा भवति स्वस्य च रूपस्यापि। तदा विशेषणान्तं विशेष्यम् बोध्यम्।

यदा पदद्वयं सप्तम्यन्तं स्यात्। तयोः मध्ये एकम् पदम् अल्-बोधकं स्यात्। तर्हि तदादिविधिः भवति। तेन सः अल् यस्य आदिमवर्णः तादृशस्य ग्रहणं भवति।

योग्यतावर्धनम्

अस्मिन् पाठ्यक्रमे पूर्वप्रकरणस्य ज्ञानं विना परवर्तिपाठानाम् अध्ययनम् अत्यन्तं कष्टसाध्यम्। अतः पूर्वपूर्वपाठानाम् उचितम् अध्ययनम् अनिवार्यमेव। तथापि अध्ययनकाले बहुत्र विषयः नावगम्यते। तदा अध्ययनं न स्थगनीयम्। अत्र यः विषयः क्लिष्टः भाति स कदाचित् अग्रे इतोऽपि स्पष्टः भवितुम् अर्हति। अतः निरन्तरम् अग्रे पठनीयमेव। एकैकस्य पाठस्य आद्योपान्तं ज्ञानम् एकवारं पठनेन न सम्भवति। तस्मात् मुहुर्मुहुः पठनीयम्। परन्तु काचित् पङ्क्तिः, कश्चित् शब्दः, काचित् प्रक्रिया, काचित् युक्तिः यदि बोद्धुं न शक्यते तर्हि अग्रिमस्य अध्ययनस्य विरामः न कर्तव्यः। अवगमः न भवति इति अवसादः न कर्तव्यः। पठनम् तु अनुवर्तनीयम्।

स्वस्य योग्यता का। तस्याः वर्धनं कर्तव्यं चेत् किं किम् आवश्यकमिति अत्र सुभाषितमेकं दीयते -

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा।

ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः॥

अन्वयार्थः - शुश्रूषा श्रवणेच्छा, **श्रवणं** साक्षात् श्रवणम्। **ग्रहणं** श्रुतस्य विषयस्य अवगमः, **धारणं** यथा श्रुतं यथा अवगतं तथा तस्य धारणं स्मरणम्, तथा **ऊहः** तर्कः स्वपक्षसमर्थनम्, **अपोहः** प्रतिपक्षस्य आक्षेपाणां खण्डनम्, **अर्थविज्ञानं** तर्कवितर्कानन्तरम् निष्पन्नस्य अर्थस्य सिद्धान्तस्य व्याहारयोग्यं ज्ञानम्, **तत्त्वज्ञानम्** मर्मज्ञानम् च इति एते अष्टौ धीगुणाः बुद्धिगुणाः सन्ति।

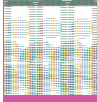
अत एव यः कोऽपि वैदुष्यं सम्पादयितुम् इच्छति चेत् एते धीगुणाः तस्य स्युः। शास्त्रस्य गुरुमुखात् श्रवणस्य प्रबला इच्छा आवश्यकी। तेन अन्यानि आकर्षणानि त्यक्त्वा श्रवणे प्रवृत्तिः भवति। श्रवणे प्रवृत्तेः अनन्तरम् विक्षेपकारणानि दूरीकृत्य एकाग्रचेतसा श्रवणं कर्तव्यम्। यदा यावत् श्रूयते तदा तस्य ग्रहणम् अर्थात् विषयस्य अवबोधः, सुस्पष्टं ज्ञानम् भवतु। केवलं श्रवणभक्तिः कृता परन्तु किमपि न बुद्धम् इति स्थितिः मास्तु।

व्याकरणशास्त्रे प्रति पदम् नवीनाः विषयाः उद्भवन्ति। बहवः प्रकाराः उपतिष्ठन्ते। बहूनि सूत्राणि आयान्ति। अतः समग्रस्य अवबोधः, धारणम्, काले काले स्मरणम्, परीक्षासु अन्यत्र व्यवहारे च प्रतिपादनम् इति एतावद् दूरं गन्तव्यमस्ति। तदा एव अस्मिन् शास्त्रे पाठवमस्ति इति वक्तुं शक्यम्।

- पठितानि सूत्राणि अष्टाध्याय्याम् यत्र सन्ति तत् स्थलम् अष्टाध्याय्याम् उद्धाट्य कस्मात् सूत्रात् किम् पदम् अनुवर्तते, कः अधिकारः आयाति इति पश्येत्।
- किमपि वर्णद्वयम् आदाय तयोः सावर्ण्यम् भवति न वा इति सयुक्ति विचारणीयम्।

- शान्तचेतसा निभृते स्थाने वर्णानाम् उच्चारणं कर्तव्यम्। तत्र कण्ठादिदेशे के के वर्णाः उत्पद्यन्ते, तेषाम् आभ्यन्तरप्रयत्नाः के सन्ति, तेषाम् उच्चारणे कः प्रभावः अस्ति इति एतान् विषयान् सूक्ष्मतया अवलोकयेत्।
- वर्णानां तालिकां निर्माय समेषां वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि, आभ्यन्तरप्रयत्नान् बाह्ययत्नान् च लिखेत्।
- अग्रिमेषु पाठेषु प्रति विधिसूत्रं कः विधीयमानः कः अविधीयमानः इति निर्णयाय प्रयासः विधेयः।
- बहुषु सूत्रेषु तपरकरणं लभ्यते। तदा तत्र तस्य कः समासः इति निर्णयम्। किञ्च स तपरः तत्कालस्य कस्य कस्य ग्रहणं करोति इति अवधेयम्।
- अग्रे सूत्रव्याख्यावसरे बहुत्र तदन्तविधिः तदादिविधिश्च भवति तदा अस्मिन् पाठे यथा व्याख्यातमस्ति तेन मेलनं कुर्यात्। नूतनस्थले स्वयं तदादिविधिं तदन्तविधिं च कुर्यात्।

पाठान्तप्रश्नाः

अधस्तात् अभ्यासाय प्रश्नाः दीयन्ते। छात्रैः पाठं सम्यक् पठित्वा बुद्ध्वा विमृश्य च एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि स्वटिप्पणीपुस्तिकायां लेख्यानि। प्रायः बहुत्र दीर्घमेव उत्तरं स्यात्।

१. तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् इति सूत्रं व्याख्यात।
२. वर्णानां स्थानानि लिखत।
३. वर्णोच्चारणप्रक्रियां प्रकटयत।
४. बाह्ययत्नान् परिचाय्य कस्य कः बाह्ययत्नः इति विस्तारयत।
५. सावर्ण्यनिर्णये नासिकायाः उपयोगः भवति न वेति लेख्यम्।
६. ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः इति वार्तिकं व्याख्यात।
७. तपरस्तत्कालस्य इति सूत्रं व्याख्यात।
८. येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

अधस्तात् पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखितानि सन्ति। तानि सूचकोत्तराणि सन्ति। अर्थात् अत्यन्तं लघु उत्तरम् अस्ति। परीक्षायाम् उत्तरलेखनकाले स्पष्टं वाक्यं लिख्यते चेद् वरम्।

उत्तराणि-१

१. अनुनासिकसंज्ञाविधायकं सूत्रं तावत् - मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः। सूत्रार्थः - मुखसहितया नासिकया उच्चार्यमाणः वर्णः अनुनासिकसंज्ञः भवति।
२. अकारस्य १८ भेदाः।
३. सवर्णसंज्ञाविधायकं सूत्रम् - तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्। सूत्रार्थः - यस्य वर्णस्य येन वर्णेन तुल्यम् उच्चारणस्थानम् किञ्च तुल्यः आभ्यन्तरप्रयत्नः भवति तौ मिथः सवर्णौ। एकः वर्णः अपरस्य वर्णस्य सवर्णसंज्ञकः भवतीत्यर्थः।
४. ओष्ठौ।
५. तालु।
६. उपध्मानीयः - पवर्णात् पूर्वं फवर्णात् पूर्वं वा यदि विसर्गः अस्ति तर्हि तस्य स्थाने अर्धविसर्गसदृशः लिख्यते उच्चार्यते च। तदा तस्य नाम उपध्मानीयः भवति। उदा. - रामः पश्यति - रामप्पश्यति। वृक्षः फलति - वृक्षप्फलति।
७. स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् आभ्यन्तरप्रयत्नः चतुर्धा।
८. हकारस्य बाह्ययत्नः - संवारः नादः घोषः महाप्राणः इति।
९. ३)
१०. ३)
११. ४)
१२. ३)
१३. ४)
१४. २)

उत्तराणि-२

१५. अण् अविधीयमानः अस्ति चेत् स्वसवर्णस्य संज्ञा भवति।
१६. कुँ चुँ टुँ तुँ पुँ एते उदितः। यस्य उँकारः इत् भवति स उदित्।
१७. ना।
१८. परेण।
१९. तात् परः अण् इति पञ्चमीतत्पुरुषः। तः परः यस्मात् सः इति बहुव्रीहिः।
२०. ह्रस्वानां स्वसवर्णानाम् षण्णाम्।
२१. तः परः यस्मात् इति बहुव्रीहिः समासः।
२२. २)
२३. १)

२४. ३)

२५. ४)

उत्तराणि-३

२६. विसर्जनीयान्तस्य पदस्य।

२७. यञादौ सार्वधातुके।

२८. सकलपदलाभानन्तरम् पदद्वयम् समानविभक्तिकम् अस्ति चेत्, सा विभक्तिः सप्तमीभिन्ना अस्ति चेत्, तयोः द्वयोः पदयोः मध्ये विशेष्यविशेषणभावः अस्ति चेत् तदन्तविधिः भवति।

२९. सूत्रे सकलपदलाभानन्तरम् यदि पदद्वयं सप्तम्यन्तं स्यात्। तयोः मध्ये एकम् पदम् अल्-बोधकं स्यात्। तर्हि तदादिविधिः भवति।

३०. २)

३१. २)

३२. ४)

३३. १)

॥इति तृतीयः पाठः॥

